

ESKİ TÜRKLERDE OKUN HUKUKÎ BİR SEMBOL OLARAK KULLANILMASI

Dr. OSMAN TURAN

Tarih Doçenti, Ankara

Bir kavmin meşgalesi ile düşünüş ve inanışları arasında sıkı münasebetlerin mevcut bulunduğu, birtakım âdet ve anelerin o kavmin iptidaf zamanlarındaki hayat ve itikadlarının bir kalıntı veya inkişafı olarak devam ettiği içtimaiyat ve etnoloji ile uğraşanlarca malûmdur. Meselâ millî bir din olan Şâmânîliğin, Hindistan'da muhitin icabı olarak muharip olmayan kavimler arasında doğan dinlerin aksine ve İslâmiyetin cihad fikrine uygun olmak üzere, öldürülen düşman nispetinde ahrette mücazat değil bir mükâfat vâdeden akidesiyle Türklerin savaşçı ruhları arasında bir münasebet aramadan bu keyfiyet anlaşılabilir. Türkler arasında demir işlerine ait tariht faaliyetler bilinmedikçe Türklerin neden dolayı demiri takdis ettikleri meselesi de karanlık kalmağa mahkûmdur.¹ Keza menşe'de totemik hayvanların avlanması ve kurban edilmesi ve bu dinî merasimde her kabîlenin, totemik telâkkilere göre, kesilen hayvanın muayyen bir parçasına (*ülüş*) sahip olması ve buna müvâzi bir sıraya göre mevki (*orun*) alması bilinmedikçe Oğuz boylarının birbirlerine karşı hukukî münasebetleri ve Selçuk devrinde askerî bir manevra şeklini alan sürgün avlarının mahiyetleri izahsız kalır. Hattâ Türklerin zamanı bile, meşgale ve inanışları dolayısıyla, hayvanlarla alâkalı bir sisteme bağlamalarını onların iptidaf ve göçebe hayatı sürdüktikleri bir devre çıkan bir düşünüşe irca etmek mümkündür². Türklerin eski devirlerdeki yaşayış, düşünüş ve inanışlarını ve bunların birbirleri üzerindeki tesirlerini anlamak yalnız eski Türk cemiyetini öğrenmek için değil, bunların kuvvetli veya zayıf bir şekilde devam edişlerine göre, İslâm olduktan sonra cereyan eden Türk tarihini anlamak bakımından da zaruridir.

¹ Osman Turan, *On iki hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941, s. 44.

² Aynı eser s. 80-88.

Yaşayış, düşünüş, inanış ve bunların birbirleri üzerine olan tesirler hakkında bu türlü birçok misaller arasında savaşçı bir kavim için hayatta çok mühim bir rolü olan okun da Türklerin zihniyeti, telâkkileri üzerinde bazı izler bırakmış olması ve bunun etrafında birtakım teamüllerin teşekkül etmiş bulunması pek tabiidir. Fakat biz burada, şimdilik, yalnız okun bir dâvet, bir tâbiyet sembolü olarak kullanılması ve nihayet bu münasebetle kabile teşkilâtındaki rolü üzerinde, elimize geçen kayıtların verdiği mânalar nispetinde, duracağız. Türk Kagan ve Sultanlarının tâbi bey ve hükümdarlara ok göndermekle onları bir toplantı veya sefere dâvet etmeleri keyfiyetini izah ederken Türk devlet adamları arasındaki münasebetlerin hukukî mahiyetini tesbit edecek bir vasıtayı da elde etmiş olacağız. Bu sâyede, böyle bir kayıt oldukça, filân devlet adamının filâna göre hukukî durumu veya ona nazaran kendisini nasıl bir mevkide telâkki ettiği meselesi de anlaşılabilir. Bundan dolayı bu hususun aydınlanmasının Türk tarihi, hususiyle Türk hukuku bakımından ehemmiyeti vardır.

Çin kaynaklarına göre Gök Türkler, oklara göre birtakım zümrelere (*oklara*) ayrılıyordu; yani bir ok bir kabileyi gösteriyordu. Bu kaynaklar aynı zamanda okun tâbilik ve esaret, yayın da metbûluk ve üstünlük ifade ettiğini yazarlar³. Şarktaki Kaganlara bağlı olup başlıca on boydan ibaret olan garbf Gök Türk'lere Çin kaynakları, çince tercümesiyle, *On-ok* kavmi adını veriyorlardı. Bunun sebebi olarak ta M. 635 yılında on kabileye (veya bizce daha doğru olarak on idarî kısma) ayrılan ve her birinin başında *şad, çur, sagun (se-kin)*⁴ unvanlarını taşıyan batı Gök Türk'lerinin her bir başbuğuna Kagan tarafından birer ok gönderilmiş olması zikredilmekte ve bundan dolayı bunlara *On-ok* kavmi denildiği kaydolunmaktadır⁵. Çin kaynakları Gök Türk'lerin oklara göre kısımlara ayrıldıklarını, her boy başbuğunun Kagan'dan bir ok aldığını kaydederlerken şüphesiz Türkler arasında yaygın olan bir âdeti aynen nakletmişlerdir. Nitekim batı Gök Türklerine verdikleri *On-ok* adı *Orhon* kitabelerinde

³ Deguignes, *Histoire générale des Huns, des Turcs etc.*, 1, 2, Paris 1756, p. 11. Türk. terc. I. 177.

⁴ Bu unvan için bk. Fuad Köprülü, THITM. II, s. 22

⁵ E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersbourg 1903, p. 27, 28.

bu on kabile hakkında bir kavim adı olarak (*On-ok bodunu*) kullanılmakta olup Çinli'lerin bu adlandırması türkçesinin bir tercümesinden ibaret olduğu meydana çıkmaktadır. Vaktiyle Radloff gibi W. Thomsen de Gök Türk kitabelerini neşrederlerken bu kavme alem olan adı bir sıfat sanıp itaatlı, sadık, sevgili mânâsına gelen bir kelime olarak tercüme etmişler ve Orhon yazılarında "O," ve "U," seslerini aynı harfin ifade etmesi dolayısıyla *Unuk* (Uygurca *unu-*) tarzında okumuşlardır⁶. Thomsen sonradan kitabelerin izahı hakkında çıkardığı eserde, Çin kaynaklarının yukarıda zikrettiğimiz bu ve başka kayıtlarına dayanarak bu kelimenin *Unuk* değil *On-ok* ve bir sıfat değil bu on Türk kabilesinin hepsine verilen bir isim olduğunu izah va kabul ederek Radloff ve kendisi tarafından yapılan yanlış düzeltir ve bilâhare kitabelerin yaptığı ikinci tercümesini buna göre tashih eder. Bundan başka o, Schlegel'in Uygurca Kara Balgasun kitabesine ait eserinin bir kaydına dayanmak suretiyle oklara göre içtimaî ve idarî tasnifin Hun'lar zamanına kadar çıktığını da ilâve eyler⁷. Halbuki Thomsen daha kitabelerin ilk neşrinde *İdi oksız* tabirini izah ederken ok'un kabilelerin tasnifi üzerindeki rolüne dikkat etmiş idi⁸ ise de bu *On-ok* tabirini o zaman anlayamamıştı⁹. O bahsettiğimiz bu son eserinde, Melioranskiy'e istinaden, okun (*tire*) kabile taksimindeki rolünü belirtmek maksadıyla bu âdetin Türkmenler arasında hâlâ câri olduğunu kaydettiği gibi Ramstedt'den alarak Moğolca *Sumun* (ok) kelimesinin 120-200 kişilik bir askerî kıta mânâsına geldiğini de zikreder. Bununla beraber rahmetli âlim okun kabile mânâsında kullanılmasıyla buna göre vücuda gelen teşkilâtın menşei hakkında izahat vermenin güçlüğünden bahsederek bu hususta söz söylemekten çekindiğini ilâve eder.

Bizce Thomsen'i bu meseleyi, daha doğrusu kabile taksimindeki rolünün menşei, aydınlatmağa engel olan şey okun bir dâvet ve tâbiyet sembolü olarak Türkler tarafından çok eski zamanlardanberi ve islâmî devirde de kullanıldığını gösteren

⁶ Thomsen, *Inscription de l'Orkhon*, Helsingfors 1896, p. 104, 114, 133.

⁷ *Turcica*, Helsingfors. 1916, P. 4-7.

⁸ *Inscrip. Orkh.* p. 138, not 7.

kayıtlardan habersiz olmasıdır⁹. Halbuki okun kabîle taksimlerindeki rolü bir tâbiiyet ve dâvet sembolü olarak telâkki edilmesinin bir neticesidir. Gök Türk Kaganının her kabîle başbuğuna, yahut her idarî makama bir ok göndermesiyle bunlar, idaresindeki kuvvetleri alıp hükümdarın bir sefer veya herhangi bir toplantı için dâvet edildiklerini anlıyorlar ve böyle bir dâveti müteakib hükümdarın istediği yere gidiyorlardı. Nitekim kitabelerde Bilge Kağan'ın 714'te vukubulan *Beş-balık* seferinden bahsolunurken¹⁰, metnin eksik olmasına rağmen, "*Okıĝlı kelti*," bu sâyede şehir kurtuldu," ifadesi ibarenin gösterdiği üzere "okunmuş, ok gönderilmiş olanlar yâni çağırılan imdat kuvvetleri geldi," demektir ki bundan sonra gelen "bu sâyede şehir kurtuldu," ifadesinin mânası anlaşılır. Halbuki Thomsen bunu "çağırılmak için geldi, bu sâyede şehir kurtuldu,"¹¹ tarzında tercüme etmiştir, ki bu ne kelimenin teşekkül tarzı ve ne de cümlenin gidişi bakımından mânaya uygun gelmez. Okun Hunlar zamanında kabîle taksimlerinde kullanılması, şüphesiz, hükümdara tâbi olan boylara bir haber ve dâvet, bir tâbiiyet sembolü olarak ok gönderilmesinin bir neticesi olacağından bu telâkkinin menşeyini Türk tarihinin çok eski devirlerine kadar çıkarmak imkânına mâlik bulunuyoruz demektir. Çin kaynaklarının oku bir tâbiiyet sembolü olarak zikrettiklerine dair yukarıda temas ettiğimiz kayıt yanında anlatılan şu vaka da bu bakımdan ehemmiyetlidir: 928'de, Gök Türklerin bir kolundan gelen *Şa-t'o*'ların imparatoru bir isyanı bastırınca bu haber üzerine bir Çinli vali kendisine bir ok gönderiyor; imparator da buna karşılık valiye ok gönderiyor. Bunu kaydeden Çinli müellif ok göndermenin barbarlarda bir itimad sembolü olduğunu ve fakat âdete göre hiçbir zaman bir valinin imparatora ok göndermediğini, bilâkis imparatorun valilere gönderdiğini kaydeder¹² ki bununla Türk âdetine vakıf olmayan

⁹ Vaktiyle *On iki hayvanlı Türk Takvimi*'nde (s. 119) bu mevzua kısaca temas etmiş idik.

¹⁰ Barthold, *Eski Türk kitabelerinin tarihi ehemmiyeti*, (N. Asım, Orhon âbideleri, İstanbul 1340) da, s. 84.

¹¹ *Inscrip. Orkh.* p. 124; *Türkiyat Mec.* III, 105; H. Namık Orkun, *Eski Türk yazıtları*, İstanbul 1936, s. 62.

¹² *Chiu-Wu-tai-Shih*, bahis 38, s. 4250 c. Bu kaydı sayın Profesör W. Eberhard'a borçluyum.

valinin yanlış hareket ettiğini ve okun bir tâbiyet sembolü olduğunu açık bir şekilde ifade etmiş olur. Hiong-nu'lardan sonra Çin'de Türk aslından kurulan T'o-pa (Türkçe adı *Tabgaç*)'ların imparatoru Mo-t'i'nin devlet büyüklerine ok vermesi ve nasihatlerde bulunması da bu âdetin bu mânâda Türkler arasında eski ve yaygın olduğuna delâlet eder. Fakat Uygurların cediti olan Kao-kiu (*Kao-çhê*)'lerin reisinin To-pa devletine 491 yılında iki okla birlikte hediyeler göndermesi¹³ hukukî telâkkiye aykırı gözüküyorsa da bu onun T'o-pa'lara karşı aldığı herhangi bir vaziyetin bir neticesi olmak icabeder. Bu zamanda Topa'ların zayıf olduğu düşünülürse Kao-che başbuğunun kendini To-pa'lardan üstün telâkki etmiş olduğu kabul edilebilir.

Türklerin oku bir tâbiyet ve dâvet sembolü olarak islâmî devirde de kullanmakta devam ettiklerine dair daha çeşitli kayıtlara malik bulunuyoruz. Buna dair bilgilerimiz ilk müslüman Türk devleti olan Karahanlılara kadar çıkmaktadır. Gazneli sultan Mahmud'un tarihçisi olan 'Utbî, *Târih-i Yemîni* de anlattığına göre, Karahanlı hükümdarı İlig Han¹⁴ Sâmânîler ülkesini bölüşmek için Sultan Mahmud'a yaptığı teklife menfi cevap alınca onunla savaşa hazırlandı. Bu münasebetle memleketin her tarafına, kabilelere oklar göndererek büyük bir ordu topladı¹⁵. Bu kayıt, Türk ananelerini kuvvetli bir şekilde muhafaza eden, Karahanlı'larda hükümdarın, eski âdete göre, tâbi boyları ok göndermek suretiyle sefere çağırıldığını açıkça gösterir. Millî ananeleri yaşatmakta daha hassas olan göçebe Oğuzlar arasında buna da rastlamamız gayet tabiidir. Selçuk başbuğu Arslan Yabgu ile Gazneli Sultan Mahmud arasında vukubulan ve türlü kaynaklarda zuhur eden meşhur muhavere¹⁶ okun tâbiyet ve dâvet sembolü olarak kullanıldığını belirtmektedir. Sultan Mahmud Arslan Yabgu'ya kendisine bir yardım yapılmak gerektiği zaman ne kadar kuvvet gönderebileceğini sorunca Arslan Yabgu ona: "Bu oku gönderirseniz

¹³ *Wei-shu*, XXVIII, 1969 a; CIII, 2132 b. Bu kaydı genç sinolog Bahaeddin Ögel'e borçluyum. Türk tarihinin eski devirleri için ehemmiyeti aşikâr olan sinoloji ilminin memleketimize girmekte olduğunu görmek şüphesiz bizim için sevindirici bir hâdisedir.

¹⁴ Bu unvan için benim *Türkiyat Mec.* (VII, s. 192) daki makaleme bak.

¹⁵ İlig Han'ın Sâmânîler üzerine yürümesi bahsi.

¹⁶ Meselâ bak. Râvendî, *Râhat uş-Şudûr*, GMS, S. 185.

yahut bu oku kendi kabilelerime gönderirsem size yüz bin kişilik bir kuvvet sevk edebilirim; eğer şu öteki oku Balhân dağına gönderirseniz elli bin kişilik bir kuvvet daha yolluyabilirim,, dedi. Daha fazla bir kuvvet lâzım olursa ne gönderebileceğini soran Mahmud'a: "Bu yayı Türkistan'a gönderdiğiniz zaman size iki yüz bin kişilik veya istediğiniz kadar bir kuvvet gelebileceğini,, cevap verdi. Bu hâdise aynı zamanda Selçuk başbuğunun kendilerini sultan Mahmud'a tâbi saydıklarını da gösterir ki, bu zamanda böyle olduğu tarihî vakalara da uygundur.

Selçuk imparatorluğu kuvvetli bir surette İslâm kültürü tesirine maruz kaldığı zamanlarda bile, birçok millî anane ve müesseseleri muhafaza ederken, bu hukukî ananeyi de yaşatmağa devam etmiştir. Nitekim yine Ravendî'nin anlattığına göre Harezşâh Atsız, Kara Hitay muharebesinden sonra, sultan Sancar'a karşı ayaklanınca sultan ona: "Eğer melikin atının ayakları rüzgâr kadar çabuk olsa da benim atımın ayakları topal değildir; sen buraya gelmezsen ben oraya gelirim; cihanın sahibine dünya dar değildir,, mânâsını ifade eden bir beyit ile bir ok göndermiştir¹⁷. Bununla sultan Sancar, mâruf ananenin gösterdiği veçhile, herhalde, Atsız'ın kendisine tâbi olduğunu ve gelip itaat etmesini istediğini kastetmiştir. Bunlar yanında daha açık bir kayda, Selçuklu imparatorluğu içerisinde kurulan, Artuk oğulları'nda rastlamaktayız. Artuklu hükümdarı Sokman oğlu Davud lüzum gördüğü zaman Türkmen kabilelerinin reislerine ok göndermek suretiyle onları emrettiği yerde topluyordu¹⁸. Bu âdet, Selçuk imparatorluğunun bir devamı olan ve idare ettiği sahalar dolayısıyla eski Türk telâkki ve ananelerine bağlı bulunan, Harezşâhlar'da da devam etmiştir. Nesevî son Harezşâh Celâleddin Mengübirtili'nin Harput seferinden bahsederken "Sultanın, onlarda âdet olduğu üzere, kırmızı oklar göndererek askerî başbuğları topladı ve Harput'a doğru hareket etti¹⁹ demektedir.

و در نکبت خراسان خوارزمشاه اتسز عامی شد و مرو و نیشابور بغارتید و بسیار خزان و ذخائر¹⁷
 و در نکبت خراسان خوارزمشاه اتسز عامی شد و مرو و نیشابور بغارتید و بسیار خزان و ذخائر
 (Ch. Schefer. *Tableau du regne du sultan Sindjar*, s. 37. fr. terc. p. 21),

¹⁸ *Recueil des Historiens Croisades*, Hist. Orientaux, 2. kısım, II, 70: Fuad Köprülü. *Artuk Oğulları*, İsl. Ansikl. I, s. 621.

¹⁹ Nesevî, *Hist. du Sult. Djelaleddin Maukobirti* fr. terc. Houdas, Paris 1895, p. 343; D'Ohsson, *Histoire des Mongols* III, p. 44.

Okun bir tâbiyet ve dâvet alâmeti olarak kullanılması, Türk kültürü çerçevesinde yaşayan ve Türk Şamanlığına bağlı kalan Moğollar arasında da mevcuttur. Türkiye Selçukluları; Köseadağ muharebesinden (1243) sonra ve İran'da İlhan'lılar devleti kurulmadan önce, Altın-ordu (*Çuci ulusu*) devletine bağlı bulunuyorlardı. Bu esnada Baycu noyan'ın tazyiklerini azaltmak maksadiyle İzzeddin Keykâvüs II ve Karatay, Tuğracı Mahmud'u Batu hana gönderdi. (647-648). Batu han dönüşte Mahmud Tuğraî ile birlikte Keykâvus ve Karatay'a gönderdiği hediyeler arasında Sultan için bir okla bir yay vardı²⁰. Batu han Keykâvus'a ok göndermekle, şüphesiz, tâbi bir hükümdara yapılagelen ananevî bir âdete riayet etmiştir. İbn Bibî'nin anlattığına göre daha önce Gıyaseddin Keyhusrev II Şemseddin İsfahânî'yi Batu hana gönderdiği zaman Han onunla Keyhusrev II'e birtakım hediyelerle birlikte, burada olduğu gibi okla beraber değil, sadece bir yay göndermişti²¹. Batu han ok göndermekle sultanın yalnız kendisine tâbi olduğunu gösteren hukukî bir kaideyi mi yerine getirmiştir, yoksa bunu yaparken aynı zamanda sultanı davet de mi etmiştir? Gerçi bu vakayı nakleden İbn Bîbî Mahmud Tuğrayî'nin böyle bir teklif getirdiğini ve yanında Moğol elçilerinin bulunduğunu zikretmez ise de, bu sıralarda Handan elçiler gelerek sultanı huzuruna çağırıldığını yazar, ki bundan ok göndermekle böyle bir davetin yapılmış olması ihtimali meydana çıkar²².

Okun dâvet edici rolü Şamanî inanışlarına da girmiştir. Moğolların hastayı kurtarmak için göğe doğru ok attıklarına dair Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'sinde geçen bir kayıt böyle bir telâkkinin bir neticesi olmak icabeder. Bunu şerheden Ankara'vî, Moğollar göğe doğru ok atmakla Azrail'i korkuttuklarını ve bu sayede hastayı kurtaracaklarını sanarlar, der²³. Fakat burada, bu hare-

²⁰ بجهت سلطان از قباه مرصع بلالی وکلاه وکیش و قربان و تیر وکان و برای امیر جلال‌الدین قباه
سید مغربی با پوستین سمور فرستاده بود (İbn Bibî, *el-Evâmir-ül-Alâiyye*, s. 597).

²¹ İbn Bibî, s. 542.

²² Bak. İbn Bîbî, S. 604; Ebu'l-Ferec bu elçilerin gelişini 652 de gösterir (*Muhtaşar üd-düvel*), s. 461).

²³ همچواسپان مغل برآسمان تیری اندر دفع نزع جان

M. Şerefeddin, *Mevlânâ'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler*, Türkiyan Mec. IV, s. 137.

ketle, her halde, ruhlardan yardım dilendiğine dair bir Şâmânî inancı bahis mevzuu olmalıdır. Nilekim Buryatlar'da bir hastayı tedavi için Şâmân'ın ilâhiler okuyarak o yerin ve hastanın ecdadının ruhlarından yardım dilemek maksadıyla içinde ok bulunan bir kabı doğudan batıya doğru çevirerek hastanın ruhunu çağır-
dığına dair inanış mevcuttur²⁴. Uygurların ecdadı olan *Kao-chîe*-lerin yıldırımın düştüğü yere gidip bağırımları ve göğe ok atmaları da her halde bu düşünüşle ilgili olmalıdır, ki bu âdetin bugün dahi mevcut olduğu etnografik eserlerde görülmektedir²⁵.

Sonraki devirlerde ok göndermenin bir dâvet ve tâbiyet sembolü olmaktan başka hükümdarlardan beylere, büyüklerden küçüklere, bir nevi taltif, teveccüh ve dostluk alâmeti gibi bir mâna ifade ettiğini görüyoruz. Meselâ Memlûk sultanı Baybars'ın, Anadolu İlhanlı kumandanı Samagar noyan'ın elçilerini kabûl ettikten sonra bunlar ile Abaga'ya bir zırh gönderirken Samagar'a da bir ok hediye etmesi bu şekilde izah edilebilir. Zira Baybars oku kendine müsavi bir hükümdar olan Abaga'ya değil kendinden dün bir mevkide olan fakat kendisine tâbi olmayan Samagar'a göndermesi bunu ifade eder²⁶. Keza Timur'un oğlu sultan Mehmed, Ankara muharebesinden sonra Edirne'de tahta çıkan Süleyman Çelebi'ye, H. 808'de, bir elçi ile birlikte bir ok göndermesi de bu kabilden bir hâdisedir²⁷. Burada Timur'un oğlu Bayazıd'ın oğluna bir dostluk ifade eden bir harekette bulunurken ona ok göndermekle babası tarafından mağlup edilmiş bir hükümdarın oğlu olduğunu düşünmüş olmalıdır.

Türkler arasında okun bir dâvet sembolü olarak kullanılmasının en bâriz bir delilini de Türk filolojisinde bulmaktayız. Yukarıda temas ettiğimiz üzere Orhon yazılarından *Divânü lûgat it-Türk'e*

²⁴ P. P. Batarov, *Buryatska proveriya O boholdoyoh i anahoyah* (Zap. Vost. Sibir ot. Rus. Geogr. Obşç. II, 2 Irkutsk 1890. s. 22 - 29, Sadeddin Buluç Türk Amacı, V, 239.

²⁵ Wei - Shu C III, 2132 a ; Radloff, Aus Sibirien, I, 127.

²⁶ *Baybars tarihi*, türk. terc. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul, 1941 S. 6 - 7.

²⁷ سلطان محمد ايلچيان سخندان با تحف فراوان بادرنه فرستاد، چون ايشان بپايه سرير امير سلجان رسيدند مكتوبى كه مشتمل بر اظهار محبت و و داد و ارتباط قواعد مودت و اتحاد بود گذرانيدند، امير سلجان (Hasan-i Rûmlû, *Ahsen üt-Tevârih*, XI, Nuruosmaniye No : 3317, vrk. 46). Maamafih bu teamül dolayısıyla, « ok göndermek » tabirinin mektup göndermek mânâsına da gelmiş olması muhtemeldir.

ve eski Osmanlıcaya kadar bütün Türkçe metinlerinde “okumak,, mastarı bugünkü mânasiyle birlikte “çağırarak, dâvet etmek,, , ve “okuşmak,, da “çağırışmak,, mânalarına gelmektedir. Bugün de Anadolu’da, düğünlerde çağırıcı, dâvet edici mânâsında kullanılan *Okuyucu* kelimesinin menşei de buna bağlanır. Kelimelerin mücerred mânâlarının müşahhas mânaların tekâmülü neticesi olduğuna dair lisaniyat kaidesi gözönüne getirilirse bugünkü mânâdaki *okumak* mastarının bu iptidaf düşünüş ve teamülden geldiği kabûl edilebilir.

Okun bir tabiiyet ve dâvet sembolü olarak telâkki edilmesi nasıl bir iptidaf düşünüş vetiresidir? Bu Araplar’da olduğu gibi Türkler’de de cemiyet efradı yahut içtimaf gruplanmaları, herhalde totemik olan, bir hayvanın azaları arasındaki münasebet ve yakınlıklara göre tasnif eden iptidaf bir zihniyet nasıl câri ise²⁸ hâkimiyeti veya askerî kuvvetleri de ok ve yay arasındaki münasebetlere göre tasnif etmiş bir telâkki o tarzda meydana gelmiş demektir. Çin kaynaklarının dediği veçhile, yay oku attığı veya sevk ve idare ettiği için, yay metbûluk ve üstünlük, ok tâbilik alâmeti sayılmıştır. Binaenaleyh yayı temsil eden hükümdarın oku temsil eden kabile reislerine ok göndermesi dolayısıyla oklara göre gruplanmalar idarî ve askerî bir teşkilâtı ifade eder. Bu, kabîle teşkilâtına da uymakla beraber “ok,, kelimesinin boy, oymak gibi bir mâna kazanmamış olması bunun münhasıran askerî ve idarî birşey olduğunu gösterir. Okun tâbilik, yayın metbuluk ifade eden bir sembol haline gelmesi, millî telâkkilerin bir in’ikâsı olan *Oğuz-nâme*’de daha açık olarak görülür. Destana göre Oğuz Han ihtiyarladığı zaman Gün, Ay, Yıldız adlı üç oğlunu doğuya, Gök, Dağ, Deniz adlı öteki üç oğlunu da batıya göndererek avlanmalarını emretti. Doğuya gidenler bir altın yay, batıya gidenler üç gümüş ok bularak babalarına getirdiler. Oğuz Han yayı üçe bölerek Bozokları teşkil eden bu üç kardeşe verdi ve: “Ey büyük oğullarım yay sizin olsun, yay gibi okları göğe atınız,, dedi. Sonra okları getiren ve Üçokları teşkil eden üç kardeşin her birine bir oku vererek: “Ey küçük oğullarım, oklar sizin olsun, yay oku attı, siz de ok gibi olun,, dedi²⁹. *Oğuz-nâme*’nin

²⁸ On iki Hayvanlı Türk Takvimi, S. 75.

²⁹ W. Bang ve R. Rahmeti. *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul 1936, S. 30; Rıza Nour, *Oughouz-Namé*, Alexandrie 1928, p. 27, 28.

bu parçası, bu iptidaf ve temsili düşünüşe yâni okla yay arasındaki münasebete göre büyük kardeş olan Bozok'lar yayı, hâkimiyeti, üç oku alan Üçok'lar da oku, tâbiyeti temsil eder. Filhakika millî ananenin gösterdiği üzere Bozok'lar, Üçok'lar'a üstün telâkki edilir³⁰. Bundan dolayı dinî merasimlerde veya kurultaylarda bunlar daima bu mânevî hukuka göre sağ kolda mevki alırlar. Destanın bunları gökten inen bir ışığın içerisindeki kızdan doğmuş olarak zikretmesi, adlarının semâvî cisimlerin adlarından teşekkül etmesi bundan ileri gelmektedir. Aynı zamanda Türklerce kutsiyeti haiz olan şark istikametine gidenler de Bozok'lardır. *Dede Korkut* kitabında İç-Oğuz'un Dış-Oğuz'a nazaran daha üstün bir mevkie sahip olduğunu gösteren tasvirler de ok ve yay arasında tasvir edilen münasebetlere tamamiyle uygundur. Bundan dolayı destan yayı altından ve okları da gümüşten yapılmış olarak kabul eder. Yay'ın unvanlar arasında yer alması, şüphesiz, onun bir hâkimiyet sembolü olarak telâkki edilmesinden ilerigelmektedir. Selçukluların cedit olan Takak veya Yakak'ın "*Temür yaylığı*-Demir yaylı,, unvanını taşıdığını Arapça eserlerde bunun tercümesi olarak *Şâhib ül-kavs el-ḥadîd*, ve Farsça kaynaklarda da bu suretle "*Saht Kemân*,, şekline girdiğini biliyoruz. Bu unvanın ne derece umumîleşerek kullanıldığını gösteren kayıtlar mevcut değilse de *Dede Korkut* kitabında geçen "Merdin kalesin depüp yıkan Demür yaylı Kıpçak Melik'e,, ibaresindeki "demir yaylı,,nın böyle bir unvan olduğu, bu eserde ilig gibi birtakım eski unvanların mevcudiyeti göz önüne getirilirse, kabul edilebilir (nşr. Kilisli, s.35; O. Şaik Gökyay s.23). Selçuk sultanı Melikşâh Karahanlı elçisine: "Hakana söyle *mikmı*'a (çengelli çomak) ve kılıç onun olsun bize kamçı ve *yay* yeter,,³¹ derken her halde yayın bir metbuluk ve üstünlük alâmeti olduğunu kastederek bu şekilde hareket etmişti. Yukarıda bu ananenin Selçuklular arasında canlı bir şekilde yaşadığı hakkında verdiğimiz malûmat göz önüne getirilirse buna başka bir mâna vermemek icabeder. Fakat Arslan Yabgu'nun oklardan sonra yayın da gönderilmesi hakkındaki ifadesiyle Batu Han'ın önce Keyhusrev II'e yalnız bir yay ve oğlu Keykâvus II

³⁰ Bak. Abdulkadir, *Orun ve ülüş meselesi*. THIT mec. I. 121

³¹ Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, nşr. A. İkbâl, s. 60; terc. N. Lugal. S. 41.

okla birlikte yay gönderdiğine dair İbn Bibt'nin rivayetinde (eğer bir yanlışlık bahis mevzuu değilse) yayın burada neye delâlet ettiğini izah etmek güçtür.

Okun dâvet sembolü telâkki edilmesi acaba daha Hiong-nu' lardan Gök Türklere kadar Türklerin haber işareti olarak öten, vızıldayan okların kullanılmasıyla mi alâkalıdır³². Yoksa yayı temsil eden hükümdarın oku temsil eden tâbilerine ok göndermekle, okun yaya lâzım olduğu, binaenaleyh sefere çıkmının, hükümdara icabet etmenin icabettiği tarzında iptidaf bir düşünüş mü bahis mevzuudur? Bu o kadar ehemmiyetli olmamakla beraber birinci ihtimal zayıftır. Ehemmiyetli olan şey onun tâbiyet ve dâvet işareti olmasıdır. Okun tâbiyet, yayın metbuiyet alâmeti telâkki edilmesi bu iki unsurun bir arada olarak neden dolayı devlet ve hâkimiyeti temsil eden hukuktan bir sembol haline geldiğini kolaylıkla izah eder. Muhammed bin İbrahim, *Selçuk-nâme'sinde*, Selçuk *çetr'*inde ok ve yay resmi bulunduğunu ve bunun fermanların başına konarak altına isim ve lâkabların yazılıp tuğra makamında kullanıldığını söylemektedir³³. Bundan başka milli ananın kuvvetli olduğu zamanlarda ve meselâ Tuğrul Beg devrinde bu hâkimiyet alâmetinin paralar üzerinde de resmedildiğini³⁴ ve Tuğrul Beg zamanında tamir edilen İstanbul'daki Mescidin mihrâbına da konulduğunu görüyoruz³⁵, ki bunlar ok ve yay hakkındaki eski Türk telâkkisini belirten güzel vesikalardır. Buna dayanarak üstad Profesör Fuad Köprülü ok ve yay işaretinin ilk Selçuk bayraklarında da mevcut olduğunu haklı olarak tahmin etmektedir. Profesör Eberhard'ın verdiği bir kayda göre Milâttan önce VII inci asırda orta Çin'de Wei derebeylerinden biri bir kimseye ok vererek: "Bu devletimizi temsil eder, bunu iyi muhafaza et,"³⁶ demiştir, ki alâkası dolayısıyla bunu burada zikretmek faydalıdır.

³² Öten oklar hakkında Laufer'in *Chinese clay figures*, S. 224'deki notuna bakınız.

³³ چتر برقاعده آل سلجوق نمودار تیر وکان بود بر آن هیئات مظه ساختند و بر مثالها نشانی هم بر مثال تیر وکان وکانچه و بر زیر آن طغرا نام و القاب بساختند (Houtsma, *Histoire des Seljoucides du Kermân*. S. 10).

³⁴ Ahmed Tevhid, *Meskükât-i kadime-i İslâmiyye* IV, İstanbul 1321, s. 58, 59.

³⁵ Fuad Köprülü, *Bayrak* (İsl. Ansıkl. II, S. 407).

³⁶ *Tso Chuan*, Min 2, terc. Couvreur I, S. 218.

Ok göndermek hükümdarı ve tâbileri olan bir siyasî camia için bahis mevzuudur. Binaenaleyh siyasî teşkilât olmadığı zamanlarda ok göndermek keyfiyeti de mevcut olamaz. Nitekim böyle bir devre dolayısıyla Orhon kitabelerinde *idioksız* (idisiz ve oksuz) yâni sahibi, hükümdarı ve ok gönderileni, tâbileri bulunmayan mânâsına gelen bir tâbir kullanılmaktadır. W. Thomsen kitabelerin ilk neşrinde ibârenin gelişine dayanarak bunu "*souverain, maître, seigneur,*" yâni harfi harfine ok almayan, tâbi olmayan, sahib (*idi*), hükümdar diye tercüme etmiş iken³⁷ sonradan bu tâbirin geçtiği "*ikin ara idi oksız kök türk anca olunur ermiş,*" cümlesini Kök-Türk devletinin kuruluşundan önceki zamana atfederek bu kelimeyi, "*Sans souverain ni organisation par flèches,*" tarzında tercüme etmiştir³⁸. Oku olmayan, hükümdarsız, sahipsiz ve himayesiz demektir. Bu medlûlü dolayısıyledir ki bizce bugün kullaneğimiz *Öksüz* de buradan gelerek babası, sahibi olmayan çocuk demektir. Türk filolojisiyle uğraşanlar kalın seslerin incelendiğine dair misâlleri hatırlıyacıklarından *oksuz*'un nasıl *öksüz* olduğunda tereddüt etmiyeceklerdir.

Bu izahlar gösteriyor ki ok içtimaî bir teşkilâtta kavim ve kabîle gibi etnik gruplanmaları değil idarî ve askerî teşkilâtta, her halde çok defa kabîle gruplanmaları üzerinde, vücuda getirilmiş olan zümreleri ifade eder. Bu, bugün halkın Türkiye'de askeri teşkilâta göre insanları birinci ordulu, dördüncü ordulu.. gibi kısımlara ayırmasının aynıdır. Okun Türk kabîlelerinin adlandırılmasında oynadığı role dikkat eden Marquart ve G. Németh gibi âlimler Oğuz kavim adını da bununla izha çalışmışlardır. Birincisine göre kelime *ok+uz* unsurlarından mürekkep olup burada *uz* bir Turfan metninde görüldüğü üzere adam demektir. Bundan dolayı *Oğuz* "ok adam," mânâsını ifade eder. Fakat Németh'e göre *Uz*'un adam mânâsına geldiği teyide muhtaç bir keyfiyet olduğu gibi on ok adam, üç ok adam gibi mânalar ifade eden teşkiller olamaz. Ona göre Oğuz adı *ok+z* unsurlarından müteşekkildir, ki aşağı yukarı *yalan* < *yalanız*, *cak* < *çağız* (küçültme eki) tarzında bir teşkil olup buradaki *r,z* (belki küçültme veya büyütme ekidir) kelimenin asıl mânâsını pek değiştirmemiş-

³⁷ *Inscrip. Orkhon.* P. 98, 138 not.

³⁸ *Turcica*, 20-24 ve *Moğolistan'da Türkçe kitabeler*, Türkiyat Mec. III. S. 99.

tir³⁹. Onun bu izahına rağmen Oğuz adının menşe ve mahiyeti ve Ok ile münasebeti aydınlatılmış sayılamaz. Okun idarî teşkilâtteki rolü dolayısıyla üçok, onok gibi isimlerin meydana çıkışı ve sonradan etnik bir mânâ ifade etmeleri sebebi kolaylıkla anlaşılabilirse de sadece ok kelimesinin bildiğimiz etnik zümreye ad olmasını kabule, böyle bir izah, şüphesiz, kifayet etmez. Bundan başka okun dâvet ve tâbiyet mânalarını Türk filolojisinde bulduğumuz halde bir cins ismi ifade etmiş olması icabeden bu kelimenin kavim ve kabile mânası bildiren izlerine da rastlamıyoruz. Vakıa Németh Uygurca kabîle, soy mânâsına gelen Uguş⁴⁰ kelimesini, *Türk* < *Türkeş*, *gün* < *güneş* misâllerine dayanarak, ok ile izah etmek isterse de bu da aynı derece şüphelidir. L. Ligeti'nin W. Bang'ın "z,,nin Türkçede eski bir cemi eki olduğuna dair fikrine dayanarak Oğuz'un ok'un cemi şekli olduğu hakkında ileri sürdüğü fikir bana bir az daha mülâyim geliyor⁴¹.

*Divânü lûgat it-Türk'*ün bildirdiği üzere ok, insanları zümrelere ayırmaktaki temsil rolü gibi, mîtras hisselerini ayırmakta, her türlü kur'aların çekilişinde kullanıldığından hisse ve kur'a mânâlarına da gelmiştir⁴². Bugün Anadolu'da bu gibi tefriklerde başvuru olan "ok atma,, usulü de şüphesiz bu eski ananın bir devamından başka bir şey değildir. Kağan tebaasına nasıl okları vasıtasıyla sahip olmuş ise, bir kimse de kendi okuna isabet eden şeylere o suretle sahiptir. G. de Tyr'in anlattığı bir efsâneye göre Oğuz başbuğlarından yüz kişi üzerlerinde adları yazılı okları bir yere koyup reis olmak için kur'a çektikleri zaman Selçuk kazanarak kavminin başına geçmiştir, ki bu okun bu mânadaki rolünü göstermek bakımından ehemmiyetlidir⁴³. *Dede Korkut* kitabında *Ohlu* kelimesinin nişanlı mânâsına gelmesi de bu semantik gelişmenin bir neticesidir. Arapça ok mânâsına gelen *sehm* kelimesinin aynı zamanda hisse mânâsına geldiği, Câhiliye Araplarının *ezlâm* denilen kur'a veya kısmet oklarıyla tefeül ettikleri mâlüm ise de Türk'lerde olduğu gibi okun diğer türlü rollerine tesa-

³⁹ KCs, A. I, 2, 152, 153; HMK. S. 41-44.

⁴⁰ Orhon kitabelerinde de mevcut olan bu kelime için bk. Thomsen, *Inscrip Orkhon* p. 163.

⁴¹ *Kırğız kavim ismiuin menşei*, Türkiyat Mec. I, S. 248.

⁴² I, S. 40-49.

⁴³ Deguignes, *Türk terc.* III, s. 309.

düf edilmez. Németh okun Macarlar arasında da kur'a, hususiyle arazi taksimlerinde kullanıldığını ve bugün de bir arazi parçasına oklu mânâsında bir kelimenin mevcut olduğunu söylemektedir.

Buraya kadar yazdıklarımızı toplu bir şekilde anlatalım. İptidaî Türk tefekkürü askerî ve idarî bakımdan cemiyeti ok ve yay arasındaki münasebetlere mütenazır olarak telâkki etmiş, okun yaya tâbi olması veya yayın oku sevk ve idare etmesi dolayısıyla yay hâkimiyeti, hükümdarı, ok tâbiyeti ve tâbileri temsil eden bir sembol mahiyetini almış ve her ikisi birlikte devleti ve istiklali gösteren bir alâmet telakki olunmuştur. Hakanın boy beylerine ok göndermesi onları bir sefer veya toplantı için çağırın bir emir mânâsını ifade etmiştir. Bundan dolayı her ok gönderenin gönderilene göre hukukî bakımdan üstün bir mevkide olduğu anlaşılır. Kabilelerin oklara göre askerî bir tasnife tâbi tutulmaları bu teamülün bir neticesidir. Ok göndermenin bir himâye, bir taltif ve emniyet ifade etmesi bu telâkkinin mânâca genişlemesi dolayısıyledir. Devlet ve idarî teşkilât olmadığı zamanlarda böyle bir teamül bahis mevzuu olamaz. Bunun için bu türlü bir zaman "idi oksız,, yâni sahipsiz, oksuz, devletsiz ve teşkilâtsiz telâkki olunur.
